

שער העיון והביקורת

נורית גוברין

כולנו אחרים*

א. מי הוא "אחר"?

מקור הכינוי "אחר" הוא, כידוע, במסכת חגיגה יד: "שנו רבותינו: ארבעה נכנסו לפרדס, ואלו הם: בן-עזאי ובן-זומא, אחר ור' עקיבא. [- -] בן-עזאי הציץ ומת [- -], בן-זומא הציץ ונפגע [- -], אחר קיצץ בנטיעות. ר' עקיבא יצא בשלום." ('ספר האגדה', עמ' קפא מס. קסב). קיצץ בנטיעות, כלומר: כפר בעיקרי האמונה ויצא לתרבות רעה. מבלי להיכנס לפרשנויות הרבות בנושא זה, אפשר לסכם ולומר ש"אחר" הוא, מי שלא הלך בתלם, הרשה לעצמו מחשבה עצמאית, לא קיבל את מרות החכם בדורו, הוצא מן הכלל ולמעשה, הוחרם. נותני הטון הדביקו לו את תווית ה"אחר".

מושג האחר מעלה סידרה של תהיות ושאלות. זהו מושג יחסי. אין הוא עומד בפני עצמו. הוא תמיד דורש השוואה: אחר ביחס למי ולמה? שונה ממי וממה? מי קובע מי הוא אחר? האחר עצמו? החברה? מי בתוך החברה? איך נקבעת "אחרות"? איך מסומן מישוה כאחר? האם סימון מישוה כאחר הוא קבוע? תמידי? זמני? עד מתי יהיו אדם או קבוצה אחרים? האם מי שסומן כאחר בחברה אחת, נחשב כאחר גם בחברה אחרת? מה המוטיבציה של סימון הזולת כ"אחר"? איך להתייחס למי שסימן את עצמו כאחר? אם באופן פרטי, אם כקבוצה? האם עם ישראל, כ"עם הבחירה" הוא אחר? בהשוואה לעמים אחרים? האם זה מחייב? האם זו "גזענות"? מי קובע?

התשובה המתבקשת על שאלות אלה היא: שלמעשה, כולם "אחרים"! וכי מי אינו אחר?

כל אחד הוא אחר ביחס לקבוצה מסוימת, ולא-אחר ביחס לקבוצה אחרת. כך בכל מה שנוגע לפרט, וכך בכל מה שנוגע לכלל. עם ישראל הוא "אחר" בקרב העמים. עם שונה.

* לראשונה כהרצאה בכנס בינלאומי באוניברסיטת חיפה, ז' באדר תש"ע (21.2.2010), בנושא: "האחר בספרות: בין מיתוס למציאות".

היהודים הם "אחרים" ביחס לדתות אחרות. מיעוט שונה. מדינת ישראל היא "אחרת" ביחס למדינות העולם ובמזרח התיכון.

אני, שנולדתי בארץ ישראל ובתל-אביב, לפני קום המדינה, שייכת לקבוצת מיעוט ההולכת ונעלמת ושהעתידי אינו שייך לה. שמורת טבע. כמה נשאר, אנו, ילידי א"י המנדטורית וילידי ת"א בתוכם? אני - אחרת ביחס ל: צעירים, למי שלא נולד בארץ, למי שלא נולד בתל-אביב. אני - אשכנזיה, משכילה, ציונית, חילונית, מבוגרת. האם גם אני "אחרת" בהשוואה לכל מי שאלה אינם מאפייניו?!

יש סוגים אחדים של "אחרות": בתחום חיי הרוח; המחשבה; המדע; ובתחום החברה וההיסטוריה.

מהי **הערכת** האחר? האם אחר הוא טוב או רע? האם זו מעלה או מגרעת? האם יש בכך ציון לשבח או לגנאי? - אחר יכול להיות דווקא נבחר; בלתי שגרת; יוצא דופן; בלתי שכית. ולא רק, כפי שהאופנה השלטת מכתובה לנו: דחוי, מושפל, עלוב, סובל, מדוכא, קורבן.

לאורך השנים **הזדהו** אנשי רוח ויוצרים דווקא עם האחר; דווקא עם דחויים ושונים בחברה. כגון: הזדהותו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי עם אלישע בן אבויה, עם שפינוזה עם אוריאל אקוסטא המוחרמים ועם מנודים נוספים מתוך ההיסטוריה של החברה היהודית.

תהיות אלה מערערות את עצם האפשרות להגדרה של ממש, אובייקטיבית, של מושג "האחר".

בחברה הישראלית, במסגרת ה"פוליטיקה של הזהויות" השלטת בה כיום, ספק אם למושג זה של אחר, יש ביסוס של ממש במציאות החברתית. מאחר שאין תשובה חד משמעית על השאלות שהוצגו. לעיתים קרובות נעשה שימוש מניפולטיבי במושג זה. כביכול, הכול יודעים במה מדובר. כביכול, יש כאן איזה "אנחנו" וממולו איזה "אחר" או "אחרים". בתחום זה של החברה, שליטים בעלי אינטרסים מפלגתיים, אידיאולוגיים ואישיים, שיש להם עניין להכריז על יחיד ובעיקר על קבוצה כ"אחרים". וכאן חשוב לדעת מי הם אלה המסמנים אחרות זו בין הקבוצות בחברה הישראלית: אשכנזים - ספרדים/ מזרחיים/ עדות המזרח/ פרנקים; יהודי מזרח אירופה/ אוסט יודן - יהודי מערב/ מרכז אירופה; יהודים - ערבים; דתיים - חילוניים; ותיקים - עולים חדשים; עשירים - עניים; אינטלקטואלים - צווארון כחול; ימין - שמאל; מתנחלים/ שמאלניים.

למעשה, אין סוף למיונים אלה שהם גם חוצים גבולות. יכול מי להיות שייך לקבוצה אחת, אבל בעת ובעונה אחת גם

לאחרות: מזרחי, עשיר, ימני, צווארון לבן, דתי. וכן: אשכנזי, עני, דתי, שמאלי. כל האפשרויות והצירופים – אפשריים. האם יש מי שאינו זועק על קיפוח? מי שאינו אחר? קיימת התחרות מי קופח יותר? מי סבל יותר? את מי ניצלו יותר? האם רק מי שזועק שקיפחו אותו הוא אחר? האם מי שאינו צועק ומקבל את סבלו-קיפוחו-סוריו בדממה – אינו אחר? מה עם כל אותם "האחרים" שחשים שהמדינה אינה מתנהלת כפי שהייתה צריכה להתנהל? שהתרבות מידרדרת? שאין להם ביטוי באמצעי התקשורת, שהגסות והוולגאריות כובשים בהם כל חלקה טובה! האין הציבור המשכיל "אחר" בחברה הישראלית? האין הוא מקופח? רק משום שאינו צועק? ובתחום הפרט: בישן – מוחצן; איטי – מהיר, מבריק; אנטי-חברתי – חברתי; חלש – חזק; ספורטאי – "חרשן". למושג "אחר" בחברה הישראלית, מקביל מושג "קורבן" ואם יש קורבן, יש גם מקריבים. מי שמכריזים על עצמם כ"אחרים" מסמנים את עצמם גם כ"קורבנות". ומתחרים עם הקבוצות האחרות על מידת הסבל שנגרמה להם ע"י "המקריבים" על ידי "המקריבים" כביכול, או על ידי המדינה "האשכנזית". והדברים ארוכים וידועים.

העובדות אינן משנות דבר. גם העובדה, שלנישואים הבין עדתיים בישראל, יש כבר דור שלישי – אינה משנה. התאווה להישאר "מקופח" כדי שיהיה את מי "להאשים", אינה מתחשבת בעובדות. כל זמן שיהיו מי שיתפרנסו מן "הקיפוח" ומן "האחרות" ההיסטוריים – הם יתקיימו. מה שבאמת צריך להטריד הוא המציאות כיום, מבלי "להאשים" את העבר: פער בין עניים לעשירים בלי להתחשב במוצא; ביעור הנחשלות בחינוך; חינוך של החברה שהכול שווים: שחורים, בהירים, פגועי נפש, נכים וכל "האחרים".

ב. ה"אחר" בספרות

"חביב אדם שנברא בצלם". כל אדם הוא עולם מלא וכל אדם שונה מחברו. ידוע המשל על ההבדל בין הקב"ה לבין הקיסר. שהקיסר טובע מטבעות שצלמו חקוק בהן, וכל המטבעות זהות, ואילו הקב"ה בורא את בריותיו באופן שאין אדם דומה לחברו. כך גם בספרות. כל הגיבורים בספרות הם "אחרים". אין גיבור דומה לחברו. כל הגיבורים בספרות, הם יוצאי-דופן, בלתי-שגרתיים, אחרים. כמספר היצירות וגיבוריהם, מספר הגיבורים האחרים.

הספרות מטבעה עוסקת במצבי לחץ, מצוקה, החמצה, עליבות, עצב, פגיעות. לכל גיבוריה יש איזה פצע, כולם סוחבים עימם איזו אחרות. לכולם יש איזה סוד, איזה קושי, שמפריע להם להשתלב בחברה. בין אם המדובר במוכיי-גורל, בנכים, בבעלי-מום פסי, ובין אם המדובר בפצעים רוחניים-נפשיים, שמהם אולי יותר קשה ואף בלתי אפשרי להתרפא.

הספרות מטבעה עוסקת ביחיד. במיוחד אותו יחיד שהחברה דוחה אותו או שהוא מרגיש דחוי על ידה. לא חשוב מאיזו סיבה. יחיד יוצא דופן, חלש, שמן, מכוער, עולה חדש,

ועוד הרבה. החברה "מסמנת" אותו, הוא "מסמן" את עצמו. בספרות, היחיד עומד, כמעט תמיד מול החברה. זו האחרות שלו.

גיבורים מאושרים, שמחים, עליזים, מצליחים, מושלמים – נמצאים באגדות. פה ושם הגיבור הסובל, האחר מצליח להשתלב בחברה, לאחר שעבר גלגולים רבים, סבל ייסורים ותלאות. פה ושם מצליח הגיבור, לזמן קצר, להיות חלק מן החברה, אבל גם אז אחרותו רודפת אחריו באשר ילך, גם בשיא ההצלחה.

ההקשר החברתי אינו משנה: עולה חדש מול ותיקים; ילד חוץ בקיבוץ מול בני הקיבוץ; שמן מול רזים; יתום מול ילדים למשפחות שלמות; עניים מול עשירים; רגיש, חולמני, קורא ספרים, מול חזק, ספורטאי, אהוב על בנות, ועוד הרבה מאוד – מניין אין סופי של ניגודים, שהם חומר הגלם של הספרות. האחר, בחברה ובספרות, הוא השונה, מן הכלל. לא פעם האחר הוא הזר, המפחיד, האויב. החברה מתארגנת ומתגבשת מול "האחר" בצדק ובדרך כלל שלא בצדק. הוא הדבק המאחד ומחבר אותה: אויב משותף. השונה, מדגיש בעצם נוכחותו את המחבר בין אלה שמולו.

גם דמות שנראית במבט ראשון חזקה, מעורה, מצליחה, מתברר במהלך הסיפור או הרומן, שזהו רק מעטה חיצוני, גלוי, והסמוי שונה. למעשה, הדמות היא פגיעה, חלשה, מתפוררת, שומרת סוד בעברה, גוררת חטא המפורר את חייה, ונעשית "אחרת" לעצמה, ולחברה המקיפה אותה.

כל אחד, בחיים ובספרות, יכול להיות לעיתים אחר: קרבן ומקריב, מקופח ומקפת, נעלב ומעליב, סובל וגורם לאחרים לסבל. במחזותיו של חנוך לוין, בולטת ההיררכיה של הסובלים והמקופחים: כל זמן שיש מישהו שהוא עלוב ממני, אני מרגיש "על הסוס"; אעשה הכול, כדי לרמוס את מי שאני יכול לרמוס, כדי להרגיש נעלה. זוהי הדינאמיקה של העליבות, הקיפוח והמסכנות. אין כאן טובים ורעים. יש מי שיכול לרמוס את חברו ומי שנרמס, וכשנרמס יש הזדמנות לרמוס את רומסו – הוא מנצל אותה.

ג. ארבע דוגמאות של "אחרות" בספרות

אלה דוגמאות מקריות, מעט מהרבה מאד.

1. י. ד. ברקוביץ: "מישאל"

במרכזו של הסיפור, מישאל, בחור, דחוי, שלא רצה ללמוד, עבר מבעל מלאכה אחד לחברו, איבד את עינו הימנית ואת תנוך אוזנו השמאלית בקטטה, מתהלך משולח בתחומי העיירה, וחי בשוליה. לכאורה, אדם מיותר. אבל לפי הכלל שניסח בן עזאי: "אל תהי בז לכל אדם, ואל תהי מפליג לכל דבר, שאין לך אדם שאין לו שעה, ואין לך דבר שאין לו מקום" (פרקי אבות, ד' ג). ערכו מתגלה פעם בשנה, לקראת חג הסוכות, כשהוא ובני חברותו, "פוחחים" כמותו, מקבלים על עצמם לספק "הושענות" לכל בני העיירה. יש להם "מונופול" על "עסק" זה, אסור לאיש מלבדם לכרות "הושענות" והם מנהלים את

ה"עסק" ביד רמה ואף קובעים מחירים כראות עיניהם. "עסק" ה"הושענות" הוא מטונימיה למצבו של מישאל:
מי שמספק הושענאות - לאנשי העיירה, אינו מסוגל להושיע את עצמו. הוא דומה ל"הושענא חבוטה" - לאחר שחבטו בה ונשארו ממנה רק הגבעולים ועורקי העלים. משל לאדם או לדבר שלא יצלח עוד לשימוש.

הגיבור עבר תהליך של תמורה מראשית הסיפור לסופו: ראשיתו בתיאור עליבותו מנקודת מבטה של החברה, שלפיה "אין הוא נחשב בגדר בן-אדם כלל"; המשכו, בהצלחתו "המסחרית" למכור "הושענות", וסימו באומללות גדולה יותר מאשר בתחילתו, כשחי "ללא חשבון". המודעות למצבו מביאה לקינה על חייו המבוזבזים, ולמסקנה שאינו יכול לשנותם ולחיות כאחד האדם: "ועד עולם אתהלך כך, עד שארד לקבר... לבדי, גלמוד כאבן... ובעין אחת... רק בעין אחת..." (עמ' יג).

2. לב חקק: "וכך כשיצאתי מן הכלא, גיליתי כי נכפל כוחי"

זהו סיפור "קלאסי" של "אחרות" על רקע המוצא המזרחי. ילדי עולים חדשים בעלייה הגדולה מארצות המזרח בשנות החמישים. **עלבנו** של הילד מן המעברה החש את עצמו "אחר", בחברת ילדים "צברים", אשכנזים. זהו גם סיפור **הסבר** לעזיבת הארץ, לירידה ממנה ולחיים בארה"ב, יחד הצדקה, התנצלות, האשמה. סיפורו של **יורד!** מחיר ההתכחשות לזהות ואימוץ זהות בדויה: תחילה בישראל ואח"כ בארה"ב. סיפור של הסתבכות, המסופר בגוף ראשון ממרחק השנים. יובלטו כאן רק אספקטים אחדים מתוכו הקשורים במישור לנשוא "האחרות" בישראל.

הגיבור מדגיש את חשיבות השם ואת הצורך שלו להתחפש ולהחליף זהות. הוא מתכחש לזהותו הקודמת, המזרחית, ומאמץ **זהות** "צברית", אשכנזית; כולל הבלעת ההיגוי המזרחי הנכון, ואימוץ ההיגוי האשכנזי הקלוקל. הוא מתכחש למעמדו החברתי הנמוך ולמגוריו במעברה. מעמיד פנים של אחר, מי שהיה רוצה להיות, או מי שהוא חושב שיהיה מקובל ומכובד על חבריו ויסייע לו במעמדו בחברה: "יומן הכיתה אומר: 'פרס'. אני פרסידאו. יומן הכיתה אומר: 'משלוחיך האב סוחר. אבי סנדלר. הכתובת: נורדאו 75 ת"א, אני ממעברת זרנוגה. ארץ הלידה - ישראל. כאילו לא עליתי אליה ממקום שעליתי בילדותי".

הוא מצטרף ל**דעות הקדומות** כנגד העיראקים, וחש שהוא בוגד באביו, ובמשפחתו. המתח הפנימי שבתוכו, גדל והולך עד שהוא שובר אותו מבפנים. זה המחיר הכבד של ההתכחשות לזהותו. הוא נאלץ לעמוד על המשמר, כל הזמן, שמא תתגלה זהותו האמיתית. אין לו די כוח להתמודד עם מה שהוא ועם מי שהוא. ההתכחשות עושה אותו עוד יותר **פגיע**.

3. אפרת דנון: "אחת מאתנו"

במרכז הסיפור "חבורה של ילדות, ובראשן הלידה היפה בבית הספר, המחליטה להתעלל בבת-כיתתן הדחוייה והכעורה המכונה 'השעירה'. כוחו של הסיפור נובע במידה רבה

מדמות המספרת, המקורבת יותר משאר הבנות ל"שעירה" ואף רוכשת את אמונה, אך בוגדת בה ומקריבה אותה בשעת מבחן. הרי משתלם יותר, וגם קל יותר, להשתייך לקבוצת הרוב." (חיה הופמן, 'החריגים והבודדים', ידיעות אחרונות, 2.7.2004).

הסיפור מדגים **אנטומיה של דחייה והתעללות**: חרושת השמועות על כך "שאמא שלה זונה"; הדחייה בשל צורתו החיצונית: "אנחנו קוראים לה 'השעירה'"; הנידוי של החברות: "אנחנו הבנות אמרנו לה שנהיה חברות שלה רק אם תלמד לשתוק"; הניצול של הבנים: "בשביל הבנים היא כמו אוויר, אף-אחד לא רוצה להיות חבר שלה, ואם מדברים איתה, אז רק בשביל להעתיק או לקבל שיעורים".

שיאו של הסיפור הוא בתיאור **הבגידה** של "המנהיגה" שהיא "הילדה הכי יפה", וחבורת הילדות סביבה. היא מבקרת בביתה של "השעירה", רוכשת את אמונה ומצליחה לפחות אותה לפתוח את דלת הדירה ולצאת אל הבנות המחכות לה בחוץ, גוזרות לה את השערות ושופכות דבק על שערותיה ועל גופה.

סיפור זה הפותח את הספר נותן את הטון לשאר הסיפורים, שיש בהם יסודות אוטוביוגרפיים חזקים. הסיפורים מאוכלסים בגיבורות וגיבורים דחויים וחרויים, בודדים ופגומים, "אחרים", שהחברה מסמנת אותם ומתאכזרת אליהם.

4. ליאור אנגלמן: "שקופים"

במרכז הסיפור, שהספר נקרא על שמו, פגישה של המספר עם "מסדרת עגלות" בסופרמרקט: "היא נמנית על הזן של הבריות שאין העין שולטת בהן בכל ימות השנה". "היא הייתה אישה נמוכת קומה מבנות העדה האתיופית, והיה הייתה הרה, מאוד הרה... לבושה הייתה בסרבל עבודה שעליו רקום בכתב עגול שם מקום עבודתה. והכיתוב 'לשירותך תמיד' מודפס בהבלטה בגבו."

הסיפור מסתיים ברשימה קטלוגית של "האחרים" אלה "האנשים השקופים, אנשי הצללים": מחתים הקבלות בסופר, שוטף הכלים במסעדה, מטאטא הרחובות, קשישה היושבת לבדה, נהג האוטובוס, מנקה השירותים בתחנה המרכזית, השומר בגן הילדים, המאבטח בקניון.

סיפורי הספר מאכלסים את "האנשים השקופים", "גיבורי היום-יום המתמודדים עם הסדקים בחייהם. [- - -] הם מתהלכים בינינו, משנים את חיינו, אך נשארים לעולם בשולי מרקם המציאות." (מתוך: "על העטיפה").

מקורות:

י. ד. ברקוביץ: "מישאל". לראשונה: ב'הצופה', וארשה, תרס"ג/1903. כונס: 'כל כתבי', עמ' י-יג.

לב חקק: "וכך כשיצאתי מן הכלא, גיליתי כי נכפל כוחי". בתוך: **אם אשכחך**, סיפורים, תשמ"א/1981.

אפרת דנון: "אחת מאתנו" בתוך: **דג בבטן**, תשס"ד/2004.

ליאור אנגלמן: "שקופים" בתוך: **שקופים**, הוצאת ספריית בית אל, 2009.